

Дуња РАНЧИЋ

РАЗГОВОР О СМISЛУ
КАО НАЧИН ДА СЕ БУДЕУчитељски факултет
Универзитет у Београду

Ненад Николић, *Идентичитет српске књижевности*.
Прича о књижевноисторијској идеји. Београд:
Српска књижевна задруга, Партедон, 2019, 704 стр.

Иако се пред читаоцима наша средином 2019. године – време које данас изгледа барем деценију далеко – последња књига Ненада Николића још увек није отпочела свој прави читалачки живот. Иако је у данима пре велике промене имала и представљање јавности код издавача, на Коларцу и на Другом програму Радио Београда, као и препознавање значаја у виду награде „Никола Милошевић“, над њом и даље стоји отворена могућност да постане једна од оних великих књига које се не читају иако се о њима на различите начине говори. Разлог за такво стање може бити исти као и разлог за реч која се приликом говора о њој најчешће спомиње – подвиг – али не тек у смислу да се пред читаоцем налази захтевних нешто више од петсто страница основног текста и још око две стотине густих страница напомена (међу којима неке замахом и обимом чине засебне есеје или мале научне прилоге). Подухват који је пред читаоцем пре него што и отвори прву страницу у томе је што најпре себи мора дати одговор на ултимативно питање, једнако тешко, али нешто ређе постављано него оно којим се књига отвара: шта је данас, треба ли нам и зашто бисмо се уопште бавили проучавањем историје књижевности? Лако је онима који су одабрали да им то буде професија, опклада на да је саморазумљив одговор, па макар био и таутолошки. Међутим, одрекне ли се обавезе или способности да се тим одговором сагради мост којим би и читалачка заједница делила такво убеђење, читава проблематика књиге нађе се пред понешто новинарски неспретно па ипак генијално формулисано дилемом: *да ли је књижевна историја ирриговедна или академска дисциплина?* Одлучи ли се унапред да о питањима којима је данас засут наш шарени „књижевни живот“ – нашим новим књигама и бестселерима, и савременим периодизацијама, и превредновањима канона, и реформама програма, и могућностима историје књижевности, уопште начином како данас књижевност *јесће* – одговоре не могу да дају књиге писане пре 20 или 150 година, те да се њихово читање и анализа осећају по некак-

вој академској мемли и да их треба препустити онима који су добровољно изабрали да своје (разуме се, досадне) животе проведу над њима, *Идентитетска српске књижевности* може остати књига о којој се може говорити уз уопштено слагање о обиму и значају великог посла, тек узгредно приговарајући избору овог или оног термина, присуству или одсуству овог или оног проучаваоца (занемарујући сасвим текст и аргументацију којом је сваки од ових избора образложен). Такав став, међутим, биће равнодушан пред податком да се последња књига сиве едиције „Књижевне мисли“ Српске књижевне задруге пре ове појавила пре чак 32 године, или пред оним да програме предмета Српског језика и књижевности кроје безимена *шела* која прописују промоцију политичких агенди као начин на који се данас мора учити тумачење књижевног дела; став равнодушан пред знацима да се књижевност као простор слободе сужава и инструментализује управо одустајањем од мишљења и заобилажењем постављања тешких питања.

Питање којим се *Идентитетска...* отвара – шта је српска књижевност – успоставља корпус проучавања којим се књижевноисторијска идеја показује као поље у коме је преиспитивање и мишљење целине српске књижевности константа њеног институционалног постојања. Своје разумевање феномена историје књижевности Николић је понудио у закључку своје раније књиге *Проблеми савремене књижевне историје. Критичка пролејомена за обнову националних књижевности и њихових историја*, као „историјску причу [коју] као прихватљиву и примењиву пресудно одређује њена конфигурација која из недиференцираних збивања прошлости издваја догађаје који ће заплетом бити тако уобличени да омогуће читаоцима да рефигуришу *смисао историје* као важан – ако не и пресудан – *чиница идентитетска заједнице* којој припадају“ (Николић 2015: 213). Из оваквог одређења је и на почетку студије о српској књижевноисторијској идеји разлог постављања питања о идентитету препознат као „израз потребе да се приповедно уобличи представа о српској књижевности као осмишљеном предмету који траје у времену, приповедањем о књижевним делима прошлости у којима се препознају вредности и значај, и о њиховим међусобним везама и односима“ (Николић 2019: 10). Рикеровско опредељење аутора да у *приповедности* препозна заснованост и књижевне историје и идентитета заједнице којој она припада, у складу с којим и књига носи поднаслов *Прича о књижевноисторијској идеји*, нови одговор на почетно питање нуди као „смисаони ефекат књижевноисторијске приче о различитим идентитетским супстанцијализацијама које су своју потврду тражиле кроз књижевноисторијске приче“ (Николић 2019: 17), а аутор заплет сопственог научног приповедања установљује и на самом почетку полажући овакву телеолошку одређеност пред читаоца. У томе је и критеријум који је одлучио корпус проучавања. То је

низ књижевноисторијских написа и историја српске књижевности који представљају тачке промене заплета метаисторијске приче, каква оставља по страни захвате у којима је концептуализација српске књижевне историје подразумевана и преузета из наслеђеног разумевања, или оне у којима је она споредна, у којима није постављено питање о целини као оквир појединачних радова у којима се осветљава књижевна прошлост.

Настанак историје књижевности као дисциплине поклапа се с настанком две институције у српској култури – институције модерне књижевности и нације, али се Николић не зауставља на именовану хоризонтну периоду романтизма као идејно-временске границе почетка приче. Романтичарски темељ, показује се, опстаје у концептуализацијама српске књижевне историје и након завршетка ове стилске и идејне епохе, те га се, с једне стране, не сме одрећи усмерава ли се целовит поглед у историју књижевне историје, али са друге, уз приповедност уместо супстанцијалности у основи мишљења, он не може неизмењен омогућити метаисторијски поглед у прошлост. Због тога се Николић позива на третман темеља романтичарског наслеђа као „слабе мисли“, концепта Ђанија Ватима, као начина да флексибилним, нијансираним и диференцираним погледом анализа промена концептуализације идентитета националне књижевности не изневери чињеницу истрајности романтичарске идеје супстанцијалног идентитета нације, а да сопственом писању омогући отклон и избегавање нове супстанцијализације и смештања средишта идентитета у тачку изван приповедања.

Већ у првим размишљањима о томе шта је српска књижевност уочљива је проблематичност успостављања мишљења о идентитету. Заснивање књижевноисторијског идентитета српске књижевности средином 19. века јавља се као довршење ранијег процеса одређења посебности идентитета нације, у коме се народна књижевност јавља као њена обликовна норма. Из ње су изведене „демократичност, историјска опредељеност и вера у напредак“ (Николић 2019: 35) као идеје кључне у тренутку стварања нација, односно залог због кога су књижевност и историјска свест о њој повлашћен простор дејства кохезивних сила у процесу освешћења припадности националној заједници. Последица истовремена оријентација нације према прошлости *народа* и будућности *нације-државе* раскорак је у коме се у двоструком светлу приказују критеријуми њене посебности већ код Јована Суботића и Јована Ристића. Крајем двадесетих година 19. века, како је показано на примерима Адама Драгосављевића и нарочито Георгија Магарашевића, извор непромењиве супстанције народног духа, сасвим у складу с идејним хоризонтом времена, препознат је у народној поезији и матерњем језику. Истовремено се разоткрива непомирљивост два пола таквог разумевања књижевности: њене романтичарске заснованости у задатом, мистички и(ли)

метафизички схваћеном српском духу и његовом очитовању у завршеним облицима народне културе, са, на другој страни, свешћу о институционалном развоју који значи променљивост и историчност ових феномена. Већ од Јована Суботића и Јована Ристића визија српске књижевности јавља се и као пројективна, и у свакој је њена будућност одређена односом према средишту у коме се проналази српскост, супстанција духа заједнице која развоју књижевности обезбеђује *истйосѝ* идентитета. Језик, народна поезија, народни дух – истовремено се јављају у потреби да се у њих смести задата романтичарска основа посебности српске књижевности, с откривањем њине проблематичности у споју задатости с идејом развоја пореклом из просвећености.

Супстанцијалистичко разумевање идентитета нације и националне књижевности остаје константа, показујући већ од Стојана Новаковића нову правилност: апорије освешћене у једном кораку историјског кретања у следећем не бивају разрешене, већ донекле суспендоване отварањем нових или променом контекста у коме се њихов значај показује наизглед мање важан, а непроменљиво средиште посебности и јединства националне књижевности опстаје померањем у дубље, сложеније и апстрактније концепте, не мењајући основни однос којим се прошлост представља као интелигибилна. Ни последња целовита *Истйорија срѝске књижевностии* Јована Деретића, иако критички настрајана према традицији писања књижевних историја, не налази начин да своју конструкцију измести из овог парадокса: потреба да успостави јединство српске књижевности као целине, имајући пред собом претходне одговоре којима се по правилу негативно одговарало на ово питање, и сама свој одговор смешта у супстанцијалистички схваћену *сѝабилну сѝрукиѝуру*, бинарни модел какав се понавља у по свему различитим књижевним епохама код Срба.

Тако је још код Новаковића, аутора прве целовите историје српске књижевности, парадокс живог, променљивог и недовршеног језика, а узетог као постојаног јер је у основи (начелно довршене) народне књижевности као израза народног духа, превазиђен заокретом према језику као институцији нације. Таквим је заокретом пажња усмерена уместо на питања о природи језика на питање његове улоге. Отклоном од филологије који доноси институције као интегративни фактор заједнице, те у вези са ширим политичким и друштвеним околностима представљен историјски развој – историја књижевности само је један вид историје српског народа. Оваквим је преакцентовањем померен у страну проблем дисконтинуитета отворен пред језичким критеријумом, разумевање јединства дела настајалих на различитим језицима на којима су Срби кроз своју разнолику прошлост стварали књижевност, а унутар српске књижевности која се јавља као целина хетерогеног испољавања народног духа омогућено је праћење кретања као „трагање за про-

цесима“ осмишљених деловањем институција. Једна од последица укључивања друштвеног и политичког контекста јесте Новаковићева констатација да српска књижевност постоји као избачена из свог *йриродној развоја*, идеје каква се у будућности јавила и код Јована Скерлића као подтекст његовог виталистичког начела, а за традиционалистичке књижевне историје касног 19. века као органицистичка визија развоја књижевности. Од посебног је значаја Николићево упоредно читање Новаковићевих чланака настајалих истовремено и након писања две *Историје српске књижевности* (1867, 1871). Могућу другачију концептуализацију, која би у обликовању целине укључила и знање о посредованости и интерпретативној природи појмова које свесно узима као задате, а какво је из написа о српској народној поезији и уопште о историји уочљиво у Новаковићевом мишљењу, он свесно потискује зарад романтичарске визије саграђене на супстанцијалности идентитета, а у савим позним годинама, које се преклапају с деловањем Павла Поповића и Јована Скерлића (кога је надживео), одустаје чак и од такве задатости – на заранку 20. века хилијастичка визија југословенског јединства јавља се као нова супстанцијалност која даје идеолошки лаке одговоре на тешка идентитетска питања 19. века.

Таква замена, међутим, припремљена је на другом плану већ у кораку књижевноисторијског кретања испољеног у књижевноисторијским радовима Јована Скерлића и Павла Поповића. На проблем јединства старе, народне и нове књижевности, отвореног код Стојана Новаковића, Скерлић ће одговорити потпуним раздвајањем старе и нове књижевности, али сада с критеријумом *литерарности* као залогом. Овим је потезом сама књижевност задобила карактер супстанцијалистичког темеља, какав Скерлићу омогућава и проширење поља нове српске књижевности тако да обухвати и 18. век, те да нову целину сагледа из позиције која у себе укључује Новаковићеву идеју осујећеног природног развоја, али и превазилази вуковску позицију као границу њене супстанцијалности. Скерлићева виталистичка визија, обликована у слици ритмичних таласних смена две парадигме – рационалистичке и романтичарске – води и до превредновања улога личности Доситеја и Вука као њихових носилаца, али и наглашава још једну константу српске књижевне историје коју Николићев метаисторијски наратив наглашава: потиснуту и секундарну улогу естетског вредновања за селекцију којом се гради књижевноисторијски заплет.

Сложеност проблема естетског нарочито је видљива у поглављу о *йројивисторији* Милорада Павића. Његова је позиција унутар књиге специфична, јер након унутрашњег заплета о југословенском контексту научно приповедање враћа на комплексе општијих питања разумевања историје. Та се позиција у развоју приче временски поклапа са оживљеним интересовањем за историјско мишљење у

другој половини 20. века и теоријским покушајима заснивања историје књижевности на непозитивистичким начелима. На Павићевом примеру Николић показује какви су изазови замишљања историје књижевности изграђене као искључиво естетско преиспитивање, али анализира и последице које доносе намерна полемичност према традицији успостављена супротстављањем (Вуку као аксиолошкој оси и оријентацији Јована Скерлића ка идејној вредности књижевности). У Павићевом случају то за последицу има свођење естетског на формално, а вредновање, у отпору претходном, утврђује се на позицији савремености загладане у себе, на хипертрофированој личности историчара. Ово је враћање старог питања које је Стојана Новаковића заокупљало након писања друге *Историје* – немогућности постојања „објективне“ историје због њене зависности од онога ко причу прича – само изврнуто наглавце. Нудећи *йревише* свега оног што Новаковић набраја као разлоге због којих се историја приближава *уметности* (наспрам *науке*), Павић ту границу прекорачује насиљем над текстом какво спроводи уместо тумачења и објективизацијом свог естетског суда не приповедном стратегијом већ ослањањем на непроверљивост тврдњи због недоступности извора. Оцене Ненада Николића – *мистицификација* и *неразаберивост систематизације* – тачни су, мада и различито вредновани, описи поетике Павићевог писања, а ту тачност, на парадоксалан начин, потврђује и карактеристични аргумент одбране значаја ове концептуализације за саморазумевање српске књижевности који се заснива на – Павићевој личности, која би, не може се тврдити, можда и била сасвим сагласна с оваквим одређењем.

Са друге стране, од Скерлића и Поповића наставља се и развија проблематика границе у односу на хрватску књижевност, каква се Стојану Новаковићу јавила као реакција на пансрпску визију добијену доследно изведеним језичким критеријумом ограничења националне књижевности, а почетком 20. века представљала поунутрашњену обавезу обзира у мишљењу. Вођени хилијастичком визијом југословенског јединства, обојица чине корак који пристаје на хрватско самоодређење које пројектује савремену народност у прошлост – занимљиво, у оба случаја кривотворењем Доситејевих исказа – који за последицу има сужење поља српске књижевности на стварање само православних говорника српског језика код Скерлића, односно одустајање од најпре снажно херменеутичког и компаративног одређења статуса дубровачке као *и српске и хрватске* књижевности код Павла Поповића, а затим потпуном заменом једне целине другом: постојеће српске књижевности пројекцијом жељене југословенске, замишљене као део политичког пројекта који Поповићева концептуализација не рефлектује већ тек треба да створи.

Концептуализацији књижевне историје Јована Деретића у *Идентичности српске књижевности* Николић приступа други пут,

ослањајући ново сагледавање на анализе спроведене у својој књизи *Геометрија прошлости*. Књижевна историја Јована Деретића (2013) и теоријску анализу у већ поменутих *Проблемима савремене књижевне историје*. Контекстуализацијом у метаисторијском сагледавању националне књижевне историографије показано је у чему је Деретић у односу на њену традицију новина и алтернатива: узимањем у обзир претходних кључних места обликовања свести о прошлости, потребом за њеним преосмишљавањем и нијансирањем уместо оспоравања и одбацивања. До тога Деретић долази постављајући себи још једном иста питања која су водила раније проучаваоце књижевности – о језику, народној и старој књижевности, периодизацији и селекцији, избору критеријума вредновања – овај пут нудећи *йричу* уместо одговора, у којој изнова обликује национални идентитет књижевности, „књижевну националност“, као њену унутрашњу особину, засновану радом културе у самим књижевним делима. Са друге стране, Деретићев поглед остаје део те традиције, ограничен на исти начин том припадношћу: супстанцијалношћу као залогом јединства књижевности, траженој у систему бинарних односа, стабилној структури у којој иако садржај идентитетске посебности није унапред приписан, њено структурално место јесте задато. Николић указује на места недовољности и проблематичности Деретићевог приступа, места где геометрија не може да понесе финесу и ширину, али каква не поништавају основну тврдњу да је то „најподробније, најразностранije и најопширније“ разматрање српске књижевности, чија је величина управо у многостраној перспективизованости загледаној у јединствену целину. Деретић је прецизно описан као „модерни историчар књижевности који стоји уз романтичарску метафизику“. Свест о националној припадности и историчност као формативно начело две су линије које повлачи да њима уједини своју књижевноисторијску причу као интерпретацију и да изгради оквир у коме има простора за нијансу и комбинаторику, али је својим чврстим заснивањем идентитета српске књижевности ограничен сопственом нерелевантном приповедном позицијом.

Позиција такве рефлексije место је из кога је изведена и прича о књижевноисторијској идеји као простору обликовања идентитета српске књижевности. Она најпре открива незавршивост приповедања јер раскрива илузију да било која тачка завршетка појединачне приче може бити тек нешто више од привременог заустављања, тренутка прибирања и оријентације оних који причањем конституишу себе. Међутим, то је и позиција из које се испоставља захтев будућности. Тај захтев је на крају књиге Ненада Николића сасвим конкретно представљен као искорачење ка позицији у којој је могућност да српска књижевна историја освоји и три специфична текста – *Лажној цари Шћейани Малој, Даворје* и „Спомен на Руварца“ – чије се стављање у први план тражи уз задржавање канонски

централних дела Његоша, Стерије и Лазе Костића. Дела обележена *иронијом* као поступком који нагриза стабилна средишња места традиционалне представе о српској књижевности („национализам, историју, културу и човека“) у отворености за самооспоравање омогућавају да се књижевна историја заснује на сталном преосмишљавању унутар заједнице којој она и даље нешто значи, које је обнова националне књижевности процесом промишљања унутарњих несагласности уместо њиховог занемаривања. Таква отвореност значи и одговорност за место искорака из стално умножавајућих и кружећих одређења након напуштања чврстих идентитетских ознака, спремност за вртоглавицу пред ширењем смисла која води до узнемирујуће слике растакања. Јер смислена прошлост није макета која украшава камин доказујући материјалност од које је сачињена већ прича о начину и разлогу због кога је ту где је. Залагање за увек нову причу, која би претходне уважавала као слаби темељ, али се самосвешћу о флуидности, историчности и интерпретативности ослободила крутости која значи недовољност модела да из преобила обликује значење, место је почетка и краја *Идентичности српске књижевности*.